

Ziya Gökalp Sosyolojisinde Merkez-Çevre Gerilimi *

The Centre-Periphery Tension in Ziya Gökalp's Sociology

Doç.Dr. İlteriş YILDIRIM¹, Prof. Dr. Huriye TEKİN ÖNÜR²

Öz

Çağdaş dünyanın siyasal sosyolojik çözümlerinde önemli bir yer tutan merkez-çevre kuramı, Türk toplumuna ilişkin sosyal yapı çözümlerinde de önemli bir kuramsal argüman olarak öne çıkmıştır. Merkez-çevre kuramı her ne kadar Edward Shils'in çalışmalarıyla kristalleşmiş olsa da konuyla ilgili öncü çalışmalara daha önceki dönemlerde rastlamak mümkündür. Bu öncü çalışmaların bir örneğini, Türkiye'de sistematik sosyolojinin kurucusu olan Ziya Gökalp'in çalışmalarında görmek mümkündür. Gökalp, Osmanlı devletinin yıkılış nedenlerinin ve bunu önleyebilecek sosyal-siyasi çözümlerin tespit edilmesiyle ilgili çaba sarf etmiş önemli bir sosyologdur. Gökalp'a göre Osmanlı devletinin yıkılış nedenleri arasında merkez-çevre gerilimi olarak ifade edilebilecek olan aydın-halk yabancılaşması yer alır. Osmanlı toplumunda aydınlar, yüksek düzeyde eğitim almakla halktan ayrılmışlardır. Dahası, onlar eğitim gördükleri kurumlara ilaveten dil, sanat, dini anlayış tarzı gibi pek çok konuda halktan kopuk, halka yabancılaşmış bir zümre halini almışlardır. Aydın ve halk sınıfının bu sosyo-kültürel ayrışması nedeniyledir ki, Osmanlı kurumları ikili bir yapı özelliği gösterirler. Merkez-çevre geriliminin tahripkâr etkilerinden kurtulmanın yolu ancak nihai toplumsal hedef olan toplumsal bütünleşmenin sağlanmasıyla mümkündür. Gökalp bu bütünleşmeyi sağlamak üzere aydınların halka inmesi gerektiğini savunur. Aydınlar, halktaki milli kültürü (hars) ortaya çıkarıp geliştirirken, sahip oldukları medeni bilgileri (fân ve teknoloji) halka öğretmelidirler. Bu ilk süreç Türkleşmek olarak adlandırılır. İkinci olarak İslam dininin değerlerinin kabul edilmesi ve diğer Müslüman toplumlarla dayanışma içinde olunmasıdır (İslamlaşma). Nihayet, Gökalp'ın muasırlaşma olarak isimlendirdiği üçüncü süreç, çağdaş Avrupa medeniyetinin temsil ettiği bilim ve teknoloji düzeyinin yakalanmasını gerektirir. Nitekim modern dünyanın refah toplumları, kendi formüllerini tasarlayarak sözü edilen bütünleşmeyi gerçekleştirmiş ve karşıtlıklarını hafifleterek nispeten ahenkli bir toplumsal yapı inşa etmişlerdir. Buna karşın "az gelişmiş" ya da "gelişmekte olan" diye kodlanan toplumlar ise bu tür ulusal, toplumsal formüller üretmek yerine çeşitli etnik, dini, mezhepsel, vs. değişkenle oluşan topluluk şuuruyla toplumsal düzen ve refah üretmekten geri kalmış ve merkez-çevre karşıtlığının problemleri sonuçlarını tecrübe etmek zorunda kalmışlardır. Bu makalede, Osmanlı döneminden günümüze biçim değiştirerek devamlılığını sürdüren merkez-çevre gerilimi Gökalp sosyolojisi bağlamında değerlendirilmeye çalışılmış, Gökalp'ın merkez-çevre gerilimini aydın-halk yabancılaşması şeklinde toplumsal bütünlüğü tehdit eden temel bir sorun olarak ele aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çerçevede Gökalp sosyolojisinin çağdaş Türk toplumunda yaşanan güncel toplumsal sorunlara ışık tutacak nitelikte olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ziya Gökalp, Merkez-çevre gerilimi, Aydın, Halk, Toplumsal bütünleşme

Makale Türü: Araştırma

Abstract

* Bu çalışmanın ilk hali 04 – 06 Ekim 2024 tarihlerinde Afyonkarahisar'da düzenlenen *Ölümünün 100. Yılında Ziya Gökalp ve Sosyoloji* kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, iyildirim@aku.edu.tr

²Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, huriye.onur@cbu.edu.tr

The centre-periphery theory, which has an important place in the political sociological analyses of the contemporary world, also stands out as an important theoretical argument in the analyses of social structure of Turkish society. Although the centre-periphery theory was crystallized by the work of Edward Shils, it is possible to see pioneering studies on the subject in earlier periods. An example of this pioneering work can be seen in the works of Ziya Gökalp, the founder of systematic sociology in Türkiye. Gökalp was an important sociologist who endeavoured to identify the causes of the collapse of the Ottoman state and the social-political solutions that could prevent it. According to Gökalp, among the reasons for the collapse of the Ottoman State is the alienation between the intellectuals and the people, which can be expressed as the centre-periphery tension. In Ottoman society, intellectuals were separated from the people with a high level of education. Moreover, in addition to the institutions in which they were educated, they have become a group that is disconnected from and alienated from the people in many matters: such as language, art, and religious understanding. Due to this socio-cultural separation of the intellectual class and the Ottoman institutions have a dual structure characteristics. The only way to get rid of the destructive effects of the centre-periphery tension is to achieve social integration, which is the ultimate social goal. Gökalp argues that intellectuals should reach out to the people to ensure this integration. While the intellectuals reveal and develop the national culture (hars) in the people, they should also teach the civil knowledge they have (science and technology) to the people. This first process is called Turkification. Secondly, there is the acceptance of the values of Islam and solidarity with other Muslim societies (Islamization). Finally, in the third process, which Gökalp calls muasırlaşma (modernization), it requires reaching the level of science and technology represented by contemporary European civilization. Indeed, affluent societies in the modern world, have achieved the aforementioned integration by designing their own formulas and have built a relatively harmonious social structure by mitigating their contradictions. On the other hand, societies defined as “under-developed” or “developing” have fallen behind in producing social order and welfare with community consciousness formed by various ethnic, religious, sectarian, etc. variables, instead of producing national, social formulas; and they have had to experience the problematic results of the centre-periphery opposition. In this article it is aimed to evaluate the centre-periphery tension and integration debates that have continued in different forms since the Ottoman period to the present day, in the context of Gökalp's sociology, and it is concluded that Gökalp handled the centre-periphery tension as a fundamental problem that threatens social integrity in the form of intellectual-public alienation. In this framework, it is emphasised that Gökalp's sociology can shed light on the current social problems in contemporary Turkish society.

Keywords: Ziya Gökalp, Centre-periphery tension, Intellectual, Public, Social integration,

Paper Type: Research

Giriş

İnsan varoluş özellikleri gereği ihtiyaç duyduğu toplumsal yaşamı kurgulama, düzenleme ve koruma yeteneğine ve elbette ki sorumluluğuna sahip bir varlıktır. Toplumsal yaşamı kurgulama, düzenleme ve koruma işlevlerinin bir bölümü, temel toplumsal kurumlardan biri olan siyaset, diğer ifadeyle, politika kurumuna aittir. İnsanlığın ilkel dönemlerdeki yaşam tecrübelerinde bile var olan siyasal işlevler, ortak toplumsal yaşamı düzenli, kabul edilebilir, akli, arzu edilir bir seviyede tutmaya yönelik evrensel insan istencinin bir göstergesidir. Ancak ifade edildiği gibi, insan siyasal beceri ile toplumsal yaşamı düzenleme yeteneğine sahip olmasına rağmen, bu becerisini icra etmesi içgüdüsel bir zorunluluğa bağlı değil, tercihe bağlı bir olasılıktır. Kısaca ifade etmek gerekirse, insan ya da toplumlar, becerilerinin bir türevi olarak toplumsal yaşamı düzenleyebilecekken, tarihsel tecrübenin zaman ve mekân genişliğinde gösterdiği gibi çoğunlukla düzensizliğe neden olan etkenlerin baskısı altında davranmayı da seçebilmektedir.

Toplumların düzensizleşmesine ve arzu edilen ortak toplumsal yaşamdan sapmalarına neden pek çok faktörden biri de toplumsal yaşamın tabaka, sınıf ve zümre temelli gerilimlere bağlı olarak bütünlüğünü ve dayanışma kabiliyetini yitirmesidir. Bu durum siyasetten/politikadan beklenen temel işlev olan düzenlemenin başarısızlığa uğramasına neden olmakta, geriye birbirine karşıtlık oluşturan ancak kaybolan toplumsal ahenk içinde yaşamsal beklentilerine ulaşma olasılıklarını da tüketen, tabakalar, sınıflar, zümreler, büyük ya da küçük gruplar veya toplumsal kategoriler kalmaktadır. Ortaya çıkan gerilim, farklı toplumlarda farklı zamanlarda olabildiğince çeşitlenmiş kopukluk hikâyelerinin temelini oluşturmaktadır.

Sosyal bilim literatüründe güçlü bir çözümleyici kuramsal araç olarak ortaya çıkan merkez-çevre geriliminin kristalleşmiş ilk örneği olarak Edward Shils'in çalışmalarına bakmak gerekmektedir. Shils (2002: s. 86), toplumun bir merkezi olduğunu ve bu merkezin toplumun ekolojik hayat sahasına tesir etme gücünün olduğunu ifade etmek suretiyle daha sonra bu kavramdan hareketle büyüyecek bir sosyal bilim literatürünün başını çekmiştir. Ancak her ne kadar Shils kavramı net biçimde ifade etmek suretiyle terminolojiye katkı sağlamışsa da merkez-çevre çerçevesine uygun çözümlerler daha önceden de yapılmıştır. Türkiye'de sosyoloji bilimini sistematik hale getiren ve üniversitede akademik bir disiplin olarak yer almasını sağlayan Türk sosyoloğu Ziya Gökalp, çalışmalarında merkez-çevre gerilimini ilk işleyen sosyolog olması (Güngör Ergen, 2018: s. 79) yönüyle de anılmaktadır. Öyle ki Gökalp'a göre Osmanlı sosyal yapısında gözlenen ikili yapılar, imparatorluğun yıkılış sebepleri arasında yer almıştır. Gökalp, Türk toplum yapısını "merkez"de yer alan "güzideler" (seçkinler, aydınlar/münevverler) ile "çevre"de yer alan "halk" olarak ikiye ayırdıktan sonra, yıkılış sürecinin izlerini yüksek eğitim almış olmasına rağmen millilik vasfı taşımayan eğitimleri nedeniyle halka yabancılaşmış seçkin kitlenin toplumun sorunlarına çözüm sunma kabiliyetini yitirmiş olmasında arar.

Kısacası, Gökalp'ın merkez-çevre gerilimi analizinde eğitim kurumu ve örgütlenmesine basat bir önem atfedilmiştir. Zira merkezi temsil eden aydın sınıf ile çevreyi temsil eden halk arasındaki gerilimin kaynağı, eğitimin millî olmamasındadır. Bu sebeple aydın ile halk arasında gerilimden öte, tahripkâr bir yarılma ve kopuş söz konusudur. Aslında Gökalp, söz konusu gerilimi, nihayetinde yarılma ve kopuşu analiz ederken bir anlamda, çevreyi temsil eden halkın, Türk halkının ıstırapını dile getirmiştir. Bu ıstırap, en derininde bir Türk beyliği olan Osmanlı'nın devletleşme sürecinde merkezileştikçe kurucu unsur olan Türk'ün merkezden uzaklaşıp çevreye konumlandırılmasıyla ilgilidir.

Bu çalışma Gökalp'ın Türk tarihi ve Türk toplumu özelinde önemli bir toplumsal sorun olarak gördüğü aydın halk ikilemini, merkez çevre kuramı temelinde ele almayı ve çözümlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla Gökalp sosyolojisinde merkez-çevre geriliminin nasıl tanımlandığı, gerilimin nedenleri ve sonuçlarının neler olduğu, nihayet bu gerilimin nasıl giderilebileceğine ilişkin Gökalp'ın yaklaşımı analiz edilecektir. Bu analizin Türk toplumunda yaşanan güncel benzeri sorunlara projeksiyon tutacağı düşünülmektedir.

1. Merkez Çevre Gerilimi Meselesi

Toplum içinde yaşamaya mecbur bir varlık olarak insan, sosyalliğinin gereği olarak toplumsal bir düzen inşa etmek ve bu düzenin sürekliliğini sağlamak durumundadır. Akıllı sayesinde ki, sözü edilen bu düzen ihtiyacı ortalama bireylerin birçoğunda belirebilir. Hatta bazı bireyler vardır ki pek çok insanda bulunabilecek hırslara dayalı iktidar istencinden bağımsız olarak politik/siyasal bir ilgiye yüksek düzeyde sahiptir. Toplumu düzenlemeye yönelecek bu istencin insanlara eşit bir şekilde dağılım göstermediğini Shils şu şekilde ifade etmektedir: "Siyasal ihtiyacın hiçbir toplumda, hatta demokratik olanlarda bile hiç de eşit bir dağılım arz etmediği vurgulanmalıdır. En önemli hususlara hiç hassasiyeti olmayan insanlar belki yoktur, ama, bu hassasiyeti kıt olan insanlar vardır" (2002: s. 90). Yani toplumsal yaşamın düzenlenmesini ifade eden siyaset faaliyetine yönelik ilgi, her insanda vardır ancak bu ilginin herkeste eşit düzeyde olmadığını bazı insanlarda oldukça az olduğunu belirtmek gerekir. Hatta siyasi faaliyete ilgisi az olanların, ilgisi çok olanlara oranının hiç de azımsanmayacak ölçüde olduğu da ifade edilebilir.

Her ne kadar Shils demokratik toplumlarda bile siyasi ilginin eşit bir dağılım göstermediğini belirtse de modern Batılı toplumlarda halkın, yani çevrenin artık siyasetin işlevi olan düzen oluşturmaya nasıl katkı göstermeye başladığını şöyle ifade etmektedir: "Batının modern devletlerinin elitlerinin nazarında, halk kitleleri bir şekilde, merkezi değer sisteminin tabiatında mevcut ve bir zamanlar yönetici sınıfların özel muhafazası altında olduğu düşünülen düzen ile kurulan çok önemli bağlantıda yerini almaya başlamıştır" (Shils, 2002: s. 96). Bu bir anlamda bütün sorunlarına veya açmazlarına rağmen, kâğıt üstündeki modernitenin bir anlamda

teorik hedefleri ile de uyumlu bir işleyiş ve sürece de işaret etmektedir. Şayet demokrasi ve toplumsal bütünlük mümkün olursa, bunun ancak daha önce çevre olarak kodlanan ve oyunun dışındaki geniş halk kitlelerinin sahneye çıkmaya başladığı bir süreç dâhilinde başarılabileceği aşikârdır. Ancak demokrasi, toplumsal dayanışma ve bütünlük, siyasal güce erişimdeki farkların tamamen yok olacağı mutlak bir eşitlik durumunu hiçbir zaman sağlamayacak; öte yandan, makul seviyeye çekilmiş olsa da, siyasal güce erişimdeki farklılıklar da belirli bir düzeyin altına inmeyecektir. “Konsensüsün bir sınırı vardır. Konsensüsün genişliği ne ölçüde kapsayıcı olursa olsun, hiçbir zaman her şeyi kuşatıcı değildir (...) Bazı bireyler her zaman merkeze bir parça daha yakın olacak; bazıları da merkezden daha uzak olacaktır” (Shils, 2002: s. 96). Böylece Shils, merkez çevre geriliminin hep var olacağını, ama onu sağlıklı bir toplum düzeninin makul bir karakteristiği olarak yumuşatmanın mümkün olduğuna yönelik bir algıya işaret etmektedir.

Merkez çevre gerilimini, demokratik vurgusu yüksek olan çağdaş dünyanın şartlarına göre düzenleyebilmenin taşıdığı önemi Shils’in (2002: s. 96) şu ifadelerinden anlamak mümkündür: “Bununla beraber, bireysel özgürlük ve fırsatın gelişmesine bağlı bireyselliğin yaygınlaşması ve daha geniş iletişim yoğunluğu, eşitsizlik aralığının daralmasına fevkalade katkıda bulunmuştur. Merkezin zirvesindekiler artık o kadar yüksekte değildir, çevre de artık o kadar kenarda değildir.” Şayet makul düzenlemeleri toplumsal gerçeklik haline getirmek mümkün olursa geleneksel dünyanın eşitsiz dönemlerinde tecrübe edilen sert merkez ve çevre kopukluğunu aşmak artık mümkün ve gereklidir. Shils’in bütün bu tespitleri, modern zamanlarda gelişebildiği kadarıyla demokratik işleyişin merkez ve çevre arasındaki gerilimi azalttığına işaret etmektedir.

Meselenin, Türk toplumunda modernleşmenin tarihi açısından ele alınması dikkat çekici ve önemli bir konu olarak görülebilir. Özellikle modern Türk toplumunun belirleyici tarihsel koşullarını temsil eden Osmanlı tarihinin özelliklerinin bu noktada önemli olduğu ve girift tarihsel tartışmalara neden olduğu ifade edilebilir. Gökalp’in bu konudaki çözümlemesine geçmeden önce, daha popüler hale gelmiş olan Şerif Mardin’in çözümlemesini ana hatlarıyla ele almak güncelliğini koruyan bu tartışmayı göz ardı etmemek bakımından önem taşımaktadır. Mardin (2003: s. 38), merkez çevre geriliminin Osmanlı siyasal ve ekonomik işleyişindeki temel sorun haline geldiğini ve bunun da nedeninin imparatorluğun doğmakta olduğu dönemde bile toplumsal yapısının bölük pörçüklüğü ile açıklamaktadır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu, miras yoluyla geçen bir bürokrasi, feodalite tarafından değil de merkez tarafından denetlenen güçlü bir ordu kurmakta başarılı olmasına rağmen imparatorluk öncesi soylu sınıfların, güçlü olan soy-sop zincirlerinin, dinsel tarikatların, etnik ve dinsel grupların varlığı gibi konular nedeni ile söz konusu bölük pörçüklükle toplumsal yapı olarak belirtilen merkez-çevre çerçevesinin içine kolaylıkla oturmadığını ileri sürmektedir. Gerçekten de Mardin (2003) çok teferruatlı tarihsel tasvirler yapmak suretiyle Osmanlı’daki bölük pörçük vaziyetteki çeşitli tarihsel toplumsal kategorilerin, zümrelerin iktidar temelli etkileşimlerini ve kopukluklarını çözümlemeye çalıştığı görülmektedir. Bu çözümleme çabasında Mardin’in Osmanlı’nın modernite ve kapitalizm gibi süreçlerin dışında kalışını, “zayıf tarihsellik”, Batılı şablona göre eksik zümrelerin varlığı, “doğu despotizmi” gibi oryantalist argümanlarla ve kavramlarla açıklama eğiliminde olduğu dikkat çekmektedir. Hâlbuki Mardin’den çok daha önce Gökalp, merkez çevre gerilimini Osmanlı devlet ve toplum analizine uygulayarak devletin kurtuluşuna çare aramaya çalışmıştır. Aşağıda Gökalp’in bu analizinin detaylarına yer verilmeye çalışılmıştır.

2. Gökalp’te Merkez-Çevre Gerilimi Meselesinin Çözümlemesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi, pek çok toplumsal durumu veya hikâyeyi çözümleme potansiyeli taşıyan kuramsal bir aparat olarak merkez çevre gerilimi, Mardin’den hatta Shils’ten çok daha önce Gökalp’in çözümlemelerinde yerini almıştır. Gökalp’in merkez-çevre gerilim problemini, Osmanlı devlet ve toplum analizine uyguladığı ifade edilebilir. Çökmek üzere olan devlet için aydınlarca öne sürülen reçetelerin doğruluğunun sorgulanması noktasında halk ve aydın bütünleşmesinin sağlanamamış olması Gökalp için önemli bir mesele olarak belirmiştir.

Gökalp (2017: s. 48-53), “Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde kültür ve medeniyet meselesini tetkik ederken Osmanlı döneminde Osmanlıca ve Türkçe şeklindeki lisan ikileminden başlamak üzere edebiyatta, ulema, ahlakta, müzikte vs. bir ikililikten söz etmekte ve Anadolu Türklüğüne özgü olarak ifade ettiği bu garip durumun bir zıtlık olduğu üzerinde durmaktadır. Zıtlığın sebebini ise Osmanlı’nın kozmopolitleşmek suretiyle ulusal özelliklerini yitirmesine, yüzlerce milleti siyasi dairesine almakla sınıf menfaati geliştirdiğini böylelikle de yönettiği temel unsur olan Türklük ile iki ayrı sınıf haline gelmesine bağlamaktadır. Bir yanda yönetilen Türk Sınıfı diğer yanda kozmopolit yönetici Osmanlı Sınıfı.

Gökalp (2017: s. 54) bu iki sınıfın birbirini sevmediğini, Osmanlı sınıfının kendini hâkim sınıf, Türk halkını da mahkûm sınıf olarak gördüğünü, Türklük hakkında alaylı ifadeler kullanıldığını buna karşılık Türk köylerine Osmanlı sınıftan resmi görevli bir kişi geldiğinde de “Osmanlı geliyor” diye kaçıldığını ifade etmektedir. Bu tespitlerden anlaşıldığı üzere yönetici merkez ile yönetilen çevre arasında ciddi bir karşıtlığı besleyen sosyoekonomik ve kültürel bir yarılma söz konusudur. Bu durum Osmanlı Türk tarihine ilişkin oldukça spekülâtif ve meşhur bir tartışma alanına tekabül etmektedir. Türkiye’de sosyolojinin kurucusu sıfatıyla ve ciddi araştırmalar yapmış bilim insanı sıfatıyla Gökalp’ın bu tespitleri oldukça anlamlıdır.

2.1. Merkez-Çevre Geriliminin Kaynağı

Gökalp merkez-çevre geriliminin kaynağı olarak kendi halkına yabancılaşan aydın sınıfın yetiştirildiği eğitim kurumlarını görmekte. Söz konusu eğitim kurumları bir taraftan medreselerde ikiliğini barındırmakta, diğer taraftan da ikisi birden halktan kopuk bir görünüm arz ederek merkez çevre gerilimine kaynaklık etmektedir. Oysa bir toplumun aydınlarının belirli bir kültürel seviyeye erişmiş kişiler olarak kendi halkına medeni gelişmenin yollarını göstermek gibi kutsal bir görevi olmalıydı (Türkdoğan, 1998: s.174). Hâlbuki Gökalp’ın ayrıntılı çözümlenmeleri göstermektedir ki, Osmanlı Türk toplumunda aydın sınıfı kendisinden beklenen bu görevi yerine getirmekten uzaktı. Öyle ki Gökalp (1973: s. 171-172) Türkiye’nin, kendini diğer ülkelerden ayırmaya yarayan sorunlu bir durumu olarak diğer ülkelerde en ahlaklı ve en karakterli kişilerin en yüksek tahsili gören kişilerden oluşmasına karşın Türkiye’de durumun tam tersi olduğunu ifade etmekte, en zararlı kişilerin medrese veya mektep eğitimi gören aydınlar arasından çıktığını savunmaktadır. Bu paradoksal gerçeğin nedenini ise Gökalp diğer ülkelerde eğitimin milli bir niteliğe dayanmasına karşın Türkiye’de eğitimin milli olmayan kozmopolit bir niteliğe sahip olması ile açıklar. Bu problemliliğin çeşitli bileşenlerine ilişkin detaylı bir sınıflandırma ortaya koyan Gökalp, medresenin softa yetiştirdiğini, yabancı okulların Levanten, Tanzimat okullarının ise Tanzimatçı yetiştirdiğini belirtir. Mesele öylesine derindir ki, bu parçalılık kitapçılığa bile yansımış, sahaflarda Arapça ve Farsça eserler, Beyoğlu’nda Avrupa dillerinde yazılmış eserler, Babıali caddesinde ise Tanzimat ruhuna göre önceki iki kategorinin ürettiği kötü tercümelere dayalı bir yayıncılık ortaya çıkmıştır. Okullar da bu kitapçılık düzenine uygun biçimdedir. Yani Sahaflardaki eserler medreselerde, Beyoğlu bölgesinde öbeklenen yayımlar yabancı okullarında, Babıali caddesindeki yayımlar da Tanzimat okullarında okutulur. Milli Maarifin ne kitabı ne de kitapçısı olduğunu belirten Gökalp, ülkenin birbiri ile anlaşamayan üç zihniyet tipi ile idare edilmesini en büyük hastalık veya talihsizlik olarak görür. Gökalp, bu üç zihniyetin dışında Namık Kemal gibi kendini iyi yetiştiren gerçek aydınların varlığına da özel olarak vurgu yapar. Kısacası, Gökalp milli terbiye ile yetişmeyen ve kendi aralarında da anlaşamayan bu eğitilmiş kitlenin kendi kültürüne yabancılaştığını, dahası en zararlı birey tipini birlikte temsil ettiklerini vurgulamaktadır. Burada, anlaşılacağı üzere, Gökalp tarafından ulusal/millî temelde bir bütünleşememe sorununa işaret edilmektedir.

Türkçülük akımının gelişme göstermesinden önceki durumu çözümlenmeye çalışan Gökalp (1973: s. 271) Osmanlıda birbirine düşmanlık derecesinde karşıt iki irfan bulunduğunu bunlardan birinin ümmet irfanı, diğerinin de Tanzimat irfanı olduğunu belirtmekte, her ikisinin de Türklüğün samimi hayatını yansıtmadığını ifade etmektedir. Ümmet irfanını temsil eden medresenin ve Tanzimat irfanını temsil eden mektebin Osmanlı Türklüğünden çok daha önce

kurulmuş olduğunu belirten Gökalp, Osmanlı Türklüğünün kendi gerçekliğinden bir kültür meydana getirmesi durumunda milli bir ruh inşa olunabileceğini vurgulamaktadır. Örneğin, Enderun irfanı zamanında halka uzanarak kök salabilmiş olsaydı milli bir eğitim kurumuna dönüşebilirdi; ama bu söz konusu olmamıştır.

Gökalp (1972: s. 106) bugün eğitim ve öğretim diye ifade edilen talim ve terbiye kavramlarına gönderme yaparak maarifin, yani eğitimin iki türlü çevreye uyum için yapıldığını belirtmektedir. Bunlardan talim, doğaya uyumlanmayı sağlar ve doğa bilimlerini kapsamaktadır. Terbiye ise, toplumsal çevreye uyumlanmayı sağlayan kültür ve milli menfaatlerin fertteki gelişimini kapsadığını belirtmektedir.

Anlaşılan o ki Gökalp, problemlili gelişimiyle Osmanlıda başlayan ve belli ölçüde Cumhuriyet döneminde de etkisini gösteren eğitim sorunu ve aydın profili ile yukarıda belirtilen uyum veya intibakın gerçekleşmesinde sorun olduğunu düşünmekte ve bunu derin bir kültür ve medeniyet sorunu olarak ele almaktadır.

Bu çerçevede Gökalp (1973: s. 272) Türklerin modern ve milli bir hayat yaşamaya başlamış olmalarına karşın, eğitim alanında modern olmayan ümmet zihniyeti ile milli olmayan Tanzimat zihniyeti arasında kalmaya mahkûm olduğunu ifade etmektedir. Bu tespitin çağdaş Türkiye'deki çeşitli sorunları bile izah eder nitelikte olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Önür (2014: s. 502), Gökalp'ın Tanzimat okullarında din terbiyesinin ihmal edildiğine buna karşılık medreselerde de asır terbiyesinin verilmediğine yönelik görüşlerine değinmektedir. Kısacası sentezden ziyade, bütünü bileşenlerinden kısmi olarak alımlanma yapılması ve dışarda bileşen bırakılması Gökalp'ın arzu ettiği toplumsal bütünlüğe katkı vermeyecek yaklaşımlardır. Türkdoğan (1998: s. 172), Gökalpçı çözümleme biçimini hatırlatması bakımından Attila İlhan'ın Türkiye'de aydınların radikal, marjinal bir grup oldukları, memleketin genel havası içinde “yan oturmuş”, yani işlevine uygun doğru pozisyon alamamış bir zümre olduğu yönündeki görüşlerine gönderme yapmaktadır. Dolayısıyla sorun, temelde eğitim süreçlerindeki milli perspektifi oluşturamamaktan kaynaklanan aydın/halk gerilimi ya da kopukludur denilebilir.

2.2. Kopukluğa Dönüşen Gerilimin Toplumsal Sonuçları

Gökalp (2017: s. 64) sosyoloji biliminin temel çıkarımlarını da delil göstermek suretiyle, dehanın veya bir anlamda asıl değer halkta olduğunu ifade etmekte, bir sanatkârın da ancak halktaki estetik zevki yansıtabildiği ölçüde dahi olabileceğini vurgulamaktadır. Buradan hareketle Gökalp Osmanlıda halkın sanatsal ve kültürel hazinesine kimsenin kıymet vermediğinden yakınlıkla Osmanlıda güzidelerin halka hakaretimiz bir tavırla yaklaştığını, hatta Anadolu şehirlilerinin bile küçümsenerek hepsine birden “avam” dediği tespitinde bulunmaktadır. Halka yönelik küçümseyici tavırları nedeniyle ki, saray ve çevresinde yetişen Osmanlı güzidelerinin dil ve edebiyatı, müziği, ahlak anlayışı, vb. bakımından Türk halkında karşılığı bulunmamaktadır. Halkın millî kültüründen hayli uzaklaşmış olan bu aydın kültürü medeniyetle teması nedeniyle özgün formunu yitirmiş, bozulmuş bir kültürdür. Hâlbuki Gökalp'e göre halktaki kültürün bozulma imkânı yoktur. Aydın, halka gitmek suretiyle dejenere olan kültürel durumunu düzeltebilecektir. Terbiye süreci milli olmayan güzideler medeniyete sahip olmakla beraber halktaki kültüre dayanmak durumundadırlar.

Türkdoğan, Gökalp'taki bu sistematigi “yabancılaşma” kavramı ve Pareto'nun “seçkinlerin dolaşımı kuramı”yla ilişkilendirmektedir. Ancak Pareto'da kadenci bir mahiyette ortaya çıkan elit dolaşımı, Gökalp'ta aydın-halk diyalogu sayesinde daha düzenlenebilir bir ilişkiye tekabül etmektedir (Türkdoğan, 2005: s. 68-70). Ersal (2012: s. 276) Gökalp'ın halk ve güzide arasında yaptığı ayrımın oldukça sert olduğunu ileri sürerek sertliğin bir ulus inşasını neredeyse imkânsız hale getirecek ölçüde olduğunu iddia etmektedir. Elbette ki buradaki mesele, Gökalp'ın bu ayrımının sert ya da esnek olarak belirlenmesinden öte, milli olmayan maarif süreçleri nedeniyle güzide ve halk arasındaki ayrımın ister istemez sert olduğu, iki toplum kesimi arasındaki gerilimin bir yarılmaya dönüştüğünü ve bu sürecin toplumsal çözülme, dağılma

probleminin doğmasına yaptığı etkidir. Gökalp'ın gördüğü şey budur ve sosyolog liyakatiyle bu ayrıklığı çözümlenici, rehabilite edici değerlendirmelerde bulunmuştur.

Gökalp'ın, aydın ve halk arasında oluşan bu gerilimi toplumsal yaşamdan beklenen faydaları da tüketen nihai bir sorun olarak gördüğü nettir. Anadolu Türklüğünü çağ dışına iten ve çok boyutlu toplumsal sorunlara maruz bırakan bu eşitsiz ve uyumsuz durumdan kurtaracak bir reçete arayışı, Gökalp'ın biyografisinin belki de en önemli ve en belirgin özelliğidir. Gökalp'ın, Osmanlı ve Cumhuriyet devamlılığında, Türklüğün sorunlarıyla sentetik bir biçimde ilgilenmediğini, sorunlardan büyük bir ıstırap duyduğunu, onun ortaya koyduğu akademik literatür ile masal ve şiirlerinden anlamak mümkündür. Zira akademik çalışmalarında olduğu gibi Gökalp, masal ve şiirlerinde de memleket meselelerini konu edinerek edebiyat aracılığıyla toplumsal mesajlar vermeye çalışmıştır. Berkes (1975: s. 237), Gökalp'ın bu aydın tavrını, Türk toplumun içinden çıkılmaz hale gelen sorunlarını çözmek için onun kadar kafa yoran, ciddi ve namuslu bir düşünür bulunamadığını ifade ederek övmüştür.

3. Gökalp'ta Merkez-Çevre Gerilimini Gidermenin Yolu: Türkleşme, İslamlaşma, Muasırlaşma

Gökalp'ın merkez çevre geriliminin dejeneratif etkisinden kurtularak sağlıklı bir toplum yapısı ve dinamiğine ulaşmak için ürettiği formül, “halka doğru” ve “Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak” şeklinde kalıplaşan fikir dolu söyleminin adeta bir sentezinden oluşmaktadır. Şöyle ki, halka doğru gitme diye ifade edilmiş olan hareket, aydın ve halk etkileşiminin hangi yönde ve kapsamda yapılacağını ortaya koyarken Türkleşmek, İslamlaşmak ve muasırlaşmak ise sözü edilen hareketin aşama ve içeriğini ifade etmektedir. Bu çözümlenimin detaylarına bakmak, formülün net bir biçimde kavranması için önem taşımaktadır.

“Türkçülüğün Esasları” adlı eserinin “Halka Doğru” başlıklı bölümünde Gökalp (2017: s. 62), halka doğru gitmenin ne demek olduğunu sormakta ve kendi sorusuna cevaben halka gitmesi gerekenlerin seçkin zümreyi oluşturan aydınlar ve fikir adamları olduğunu ifade etmektedir. Halka doğru gitmenin gerekçesini ise halka kültür götürmek olarak yorumlayan bazı yaklaşımların tersine Gökalp halka gitmeyi, halktaki kültürden nasibini almak, halktaki kültür kodlarını öğrenmek olarak ifade etmektedir. Kültürün yalnızca halkta mevcut olduğunu düşünen Gökalp, kültürden mahrum olan aydının kültürü kazanmak için onun canlı müzesi olarak takdim ettiği halka gitmesi gerektiğini, buna karşılık medeniyetten mahrum olan halka da aydın olmak suretiyle edindiği, sahip olduğu medeniyeti götürmek zorunda olduğunu düşünmektedir.

Türklerin millet ülküsünden uzak durmasının, devlet için zararlı, diğer unsurlar için rahatsız edici bunun ötesinde Türklük için öldürücü mahiyette olduğunu düşünen Gökalp (2020: s. 15), Türklüğün, ekonomik ve sosyal bağlamda yozlaşıyor olmasına rağmen, kaybettiği şeyin farkına varamadığını ifade etmektedir. Gökalp (2020: s. 19), Türklük ve İslamıktan ilkinin milliyet değerinin ise beynelmileliyet olduğunu ifade etmekte, Türkleşme fikrinin hemen bir İslamlaşma fikrini de beraberinde getirdiğini vurgulamaktadır. Türkleşme ve İslamlaşma arasında çelişki olmadığı gibi bunların muasırlaşma ile de çelişmediğini söyleyen Gökalp (2020: s. 20), muasır bir İslam Türklüğünün oluşturulması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre Türk toplumu Ural-Altay ailesine, İslam ümmetine ve sonuç olarak Avrupa beynelmileliyetine mensup toplumdur.

Gökalp'ın toplumsal bütünleşmenin üç ögesi olarak ele aldığı bu ilkeler, ayrı ayrı ya da seçmeci bir yaklaşımla değil bütüncül olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Karakaş (2008: s. 252), Gökalp'ın üçlü modellemesi olarak ifade ettiği bu formülasyonu, seçenekçilikten ziyade sentezci bir doktrin olarak değerlendirmektedir. Yani bu ilkeler Gökalp'a göre toplumsal bütünlüğün vazgeçilmez öğeleridir.

Bu mülahazaların, bir anlamda çalışma boyunca çözümlenmeye çalışılan merkez-çevre geriliminden toplumu kurtarıp onları bütünleştirecek bir formül üretmeye yönelik olduğu

söylenbilir. Nitekim Güngör Ergan (2020: s. 78) Gökalp'ın çözümlemesini değerlendirmektedir. Buna göre aydının halktan kültür alıp medeniyet götürmesi süreci sosyokültürel bütünleşmenin ilk aşaması olan Türkleşmeyi; Türklüğün İslam toplumlarıyla dayanışmaya girmesi bütünleşmenin ikinci aşaması olan İslamlaşmayı sağlayacaktır. Son olarak, çağdaşlaşma veya Gökalp'ın ifadesiyle muasırlaşma hayatın getirdiği zorluklara ilim ve fen alanında çözüm getiren araç, gereç, makine vs. üretebilme gücüyle ekonomik ve ekolojik hayat gücünün oluşturulması ve bu gücün toplumun fertlerini kuşatması suretiyle bütünleşmenin tamamlanmasını temsil etmektedir.

4. Gökalp Perspektifinden Günümüz Türk Toplumuna Dair Genel Bir Değerlendirme

Vefatının 100. yıldönümü münasebetiyle Gökalp'ın çeşitlilik ve derinlik arz eden sosyolojik görüşlerinden biri olarak merkez-çevre geriliminin ele alınmaya çalışıldığı bu çalışmada konunun güncel vaziyetine dair bir değerlendirme yapmanın önemli olduğu düşünülmektedir. Öncelikle belirtmek gerekirse, güçlü bir arka planı olan bu gerilimin kolaylıkla ortadan kalkacağını, hatta kalktığını düşünmek pek gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır. Kaldı ki, aydının halka gitmesi, halkın kültürüyle kucaklaşması, bunu popülist olmayan, özcü bir biçimde gerçekleştirmesi gibi konularda sorunların hâlâ belirli biçimde varlığını sürdürdüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü, bir yandan çok katmanlı ve katmanlar arasında geçişkenlik barındırması nedeniyle zaman zaman karmaşık bir hal aldığı düşünürten, bir yandan da ideolojikleşme riski barındıran bu sorunun çözülmesi imkânı önemli zorluklar içermektedir. Bununla birlikte, Gökalp'taki merkez çevre gerilimi bağlamında bugünkü durumun ne olduğuna dair ipucu niteliğindeki bazı değerlendirmelere, tespitlere ya da vurgulara değinmek yararlı olabilir. Bu noktada merkez çevre gerilimi kadar, Gökalp'ın bu gerilimin ortadan kaldırılması için amaç olarak götüğü toplumsal bütünlük, dayanışma, gelişme, kalkınma, çağdaşlaşma gibi konulardaki bugünkü durumu speküle eden tespitleri ele almak da, aynı şekilde, önem taşımaktadır.

Güngör Ergan'ın (2020: s. 77) üzerinde durduğu gibi, Tütengil (1980: s. 149), Türkiye'nin temel karakteristik özellik olarak ikiye ayrıldığını; bir tarafta anayasası, kanunları, ilkeleri ve devrim düzeni olan resmî Türkiye'nin, diğer tarafta ise bu ilke ve değerlerle örtüşmeyen olayların öne çıktığı, kayıtsız, düzensiz, eşitsiz, hukuksuz, gayr-ı resmî Türkiye'nin yer aldığı ifade etmektedir. Az gelişmiş ülkelere özgü olan bu karşıtlığın aşılabilmesi için toplumsal bütünleşmenin sağlanması gerektiği açıktır; ancak sözü edilen bu bütünleşmenin aydın katkısından faydalanabilmiş bir toplumla mümkün olacağını da ayrıca ifade etmek gerekir. Birçok olumlu gelişmelerine karşın, Türkiye'nin Tütengil'in bahsettiği bu ikilemli manzaradan tamamen kurtulduğunu söyleyebilmek mümkün olmadığı gibi, bu noktada bir zümre olarak aydın sorumluluğunun ve aydın rollerine ilişkin sorunların konuyla ilgisini kurmak da güç değildir. Bu tespit de, Gökalp'ın (2020) yukarıda belirtilen “Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak” formülünün bir çözümleme olarak hâlen geçerliliğini koruduğunu, bu konunun bir toplumsal ödev olarak beklediği fikrini güçlendirmektedir.

Özellikle kimlik tartışmaları çerçevesinden bakıldığında, Erbaş'ın (2018: s. 5-6) ifade ettiği gibi güncel sosyoloji bilminde âdeta ulusal kalkınma süreçlerinin sonunun ilan edilmesine ek olarak, kalkınma tartışmalarının terkedilip mikro düzeyde kimlik tartışmalarına odaklanması ulusal bütünlüğü zorlayan süreçler olarak görülebilir. Bu tartışmaların, Eğribel'in (2012: s. 56) işaret ettiği üzere Amerikan dünya düzeninin küreselleştiği ve bunun için bütün bir dünyanın kalkınma fikrini terk ederek etnik, dini ve mezhepsel vb. kimlik tartışmalarına sürüklendiği bir durumla örtüşmesi dikkatlerden kaçmaması gereken bir durumdur. Gökalp'ın perspektifinden bakıldığında bütün bu tartışmaların, Türkleşmek ve İslamlaşmak gibi kültürel bütünlüğü sağlaması öngörülen formleri tartışmaya sürükleyen süreçler olduğunu ifade etmek mümkündür. Madalyonun diğer yüzünde, Erbaş'ın (2018) ve Eğribel'in (2012) ayrı ayrı belirttikleri bu kalkınma fikrinden kopuşla birlikte, bir anlamda emperyal sistemin avı olan ülkelerin kalkınmak, gelişmek suretiyle maddi dünyanın zorluklarına egemenlik kurdukları bir

medeniyet durumuna erişemedikleri gerçeği durmaktadır ki, bu da Gökalp'ın muasırlaşma dediği hedefin henüz gerçekleşmediğine dair değerlendirmeleri beraberinde getirmektedir.

Görüldüğü gibi, toplumsal bütünlüğünü kültürel temelde sağlayabilmiş ve bunun sonucunda gelişme, kalkınma, çağdaşlaşma gibi toplumsal mefkûrelerini gerçekleştirebilmiş olmak dün olduğu gibi bugün de toplumlar için önemli bir husustur. Bu anlamda çağdaş Türk toplumunu ilgilendiren sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlar dikkate alındığında, Gökalp'ın formülasyonunun hâlâ önemli toplumsal ödevlere işaret ettiğini belirtmek gerekir.

Sonuç

Bireyin ihtiyaç duyduğu toplumsal yaşam, belli bir refah seviyesini bireylere sunduğu, bütünleşmiş ve sağlıklı işleyen bir yapı olma özelliğine sahip olduğu ölçüde bireyin ihtiyacına cevap verebilir. O nedenle böyle bir toplumsal gelişme seviyesine erişmek tarih boyunca pek çok toplumun sınındığı, imtihan verdiği bir zorluk durumuna da işaret etmektedir. Bu konuda oldukça sorun yaşayan, bütünlüğünü yitirmiş, çözülme veya dağılma gibi kavramlarla izah edilmeye çalışılan bu kategorinin oluşmasında önemli bir etken de merkez çevre gerilimleridir. İktidara yakın veya uzak olmakla örtüşen bu kategorik ayrımın, hikâyesi farklı farklı olan birçok toplumda farklı sınıf veya zümrelere tekabül edebileceği söylenebilir.

Ziya Gökalp bu çözümlenmeyi, son dönem Osmanlı toplumunda aydın halk kopukluğu olarak ele almıştır. Türk kültürüne yabancılaşan ve kendi içinde farklı kategorilere bölünmüş olan aydın sınıf Gökalp'e göre parçalanmış toplumsal bütünlüğün sorumluluk taşıyan kanadını oluşturmaktadır. Bu kanadın karşısında ve onun muhatabı konumunda olan halk ise, aydın zümre tarafından kendisine ulaşıldığında toplumsal bütünlüğün geniş tabanını ve asıl kaynağını oluşturma potansiyelindeki kesim olarak görülmektedir. Gökalp'ın merkez-çevre gerilimi çözümlenmesi temelde eğitim kurumunun Osmanlıdaki tasarlanışına ve patolojik işleyişine dayanan aydın halk yabancılaşması sorununu ve bu sorunun aşılması için geliştirdiği bir formülü içerir. O da Anadolu Türklüğünün aidiyet ve yaşamsal bağlarını sembolize ve ifade eden Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak formülüdür. Türkleşmek ve İslamlaşmak, toplumsal yaşamın kültürel aidiyet temellerine işaret ederken, muasırlaşma çağdaş dünyaya sorunsuz ve güçlü bir şekilde katılabilmeyi temsil eden medeniyet formülü olarak belirmektedir.

Ziya Gökalp, aydını ve halkıyla, merkezi ve taşrasıyla bütünleşmiş ve dayanışmasını güçlendirerek çağdaş dünyada güçlü bir şekilde yerini almış bir ülke ve toplum için imkânları ve sorunları analitik bir biçimde, üst düzey bir aydın hassasiyetiyle, çok değerli bir sosyolojik çözümlenme ortaya koymuştur. Onun aydın tavrı ve sosyolojik çözümlenmesi, toplumsal yaşamımız için miras olarak önemini korumaktadır.

Kaynakça

- Berkes, N. (1975). *Türk Düşüncesinde Batı sorunu*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Eğribel, İ. E. (2012). Doğu-Batı Farklılığının ve Eşitsiz Dengesinin Biçim Değiştirmesi: Batılılaşma Yerine Küreselleşmenin İkamesi. *Türkiye'de Modernleşme Batılılaşma yerine Küreselleşmenin İkamesi* (ss.51-60). E. Eğribel, U. Özcan (Ed.), İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Erbaş, H. (2018). Giriş: Gelişme Sorunsalı: Unut(tur)ulan Ancak Terk Etmeyen ve Kanayan Yara. *Türkiye'de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki* (ss. 2-25). H. Erbaş (Der.), Ankara: Palme Yayınevi.
- Ersal, A. (2012). *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp Mümtaz Turhan Erol Güngör*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (1972). *Milli Terbiye ve Maarif Meselesi*. 2. Baskı, Ankara: Diyarbakırı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları.

- Gökalp, Z. (1973). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*. R. Kardaş (Haz.), İstanbul: MEB Devlet Kitapları.
- Gökalp, Z. (2017). *Türkçülüğün Esasları*. S. Çonoğlu (Haz.), 6. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gökalp, Z. (2020). *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*. M. Özseri (Haz.), 7. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güngör Ergan, N. (2020). Türkiye'nin Toplumsal Yapı Temelleri. *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (ss. 41-88).N.G. Ergan (Ed.), 2. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi,
- Karakaş, M. (2007). *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara: Elips Kitap.
- Mardin, Ş. (2003). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 10. Baskı, M. Türköne ve T. Önder (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Önür, H. (2014). Son Dönem Osmanlı Aydınında Eğitim Tartışmaları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, Sayı:30, 487-507. doi: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2615>
- Shils, E. (2002). Merkez ve Çevre, *Türkiye Günlüğü*, Y.Z. Çelikkaya (Çev.), Sayı:70, 86-96.
- Türkdoğan, O. (1998). *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, 2. Baskı, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2005). *Ulus-Devlet Düşünürü Ziya Gökalp*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Tütengil, C.O. (1980). *Az Gelişmenin Sosyolojisi*. 3. Baskı. İstanbul: Ülken Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazarlar beyan ederler. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : % 50
2. yazar katkı oranı : % 50